

Було то не давно і не пізно, а так в самій середині. Жив тоді в нашім краю один пан багатий, котрий дожив до двадцять п'ятого року, а не чув ані разу про біду. Цілком не розумів, що значить се слово. Його отець тільки що вмер, ситий слави і віку, маєток лишив великий і добре загосподарований. Шпихліри, каси повні, повні стодоли і обори, слуги вірні і прихильні панові, славне ім'я предків, здоров'я, молодість і краса — чого ж більше можна жадати від долі? Тож нічого не жадав молодий пан. Жив по-панськи, вітцівського добра не марнував, в політику не вдавався, віддавав богу, що боже, а цісареві, що цісарське, і на тім кінець.

І був би молодий пан таким робом прожив увесь свій вік, коли би не випадок, на око дрібний, що одначе знищив його супокій, затроїв життя, зруйнував маєток.

Одної суботи пішов пан по смачній вечері на прохід до огороду, з огороду зайшов на гумно, а з гумна до стодоли. В stodolі стояла ціла купа людей: підданих хлопів, дозорців і панських двораків, а з-посеред тої купи долітали до панського слуху якісь лускоти, ніби молочення, але помішане з жалібним криком і стогнанням. Зацікавлений, вступив пан, щоб поглянути, що то діється. Цікавий побачив образок. Під стіною на кріслі сидів головний завідатель панських дібр і голосно числив, поглядаючи від часу до часу в невелику книжечку. На тоці лежав розтягнений мужик і йойкав, і стогнав, і кричав. На його руках, плечах і ногах сиділи три сильні драби, а два інші прали канчуками в те місце, відки ноги ростуть.

— Що ви робите!? — питає цікаво пан.

Завідатель станув перед паном, уклонився і сказав:

— То, прошу пана, Гриць Шуліка відбирає свою тижневу порцію.

— За що?

— Три рази спізнився на панщину.

— А так! — сказав пан, заспокоївши свою цікавість, і хотів відійти.

— Ой, бідонько ж моя, бідонько чорна! — крикнув мужик, розтягнений на тоці. — І на полі щодня били за спізненє, і тепер ще б'ють. А в мене жінка хора дитина вмирає, біда дома, нема що раз в рот вложити — і не спізняйся!

Дальші слова заглушив поновлений лускіт батогів о тверду, висохлу хлопську шкіру. Але пан, почувши ті слова, нагло станув, зворушений ними, потім вернувся

І махнув на гайдуків, щоб перестали молотити.

— Що ти говориш про біду? — запитав він Гриця. — Що се таке?

Гриць піднісся з землі і витріщив на пана свої сиві очі.

— Біда, паночку? — вистогнав. — Що то біда? Біда, то біда, пек їй! То наш щоденний хліб.

— Ваш хліб? Як же вона виглядає? Нічого про неї я досі не чув.

— Га, то пан щасливі. А я дотепер не чув про такого, хто би її не знав.

— Отже, ти її знаєш?

— Ой, паночку, відколи мене мати на світ народила.

— Ну, то покажи її мені!

Мужик стояв і почав чухатися в потилицю.

— Як же я її ясному пану покажу? Вона всюди є.

— Брешеш, хлопе, бо в мене її нема.

— Дай, боже, пану здоровля! — сказав мужик, кланяючись пану до ніг. — Але зате я її бачу. Для мене все біда на світі.

— Кажи, що?

— От ті канчуки, наприклад, мій нинішній біль хіба не біда?

— Брешеш, драбе, то заслужена кара.

— А панщина хіба не біда?

— Брешеш, шельмо, то святий обов'язок.

— А той голод і холод, що терпимо в хаті, хіба то не біда?

— Брешеш, то через твоє лінивство.

— А слабість жінки і дітей хіба не біда?

— Брешеш, то воля божа, що для твого ж добра насилає проби на тебе!

Мужик стояв остовпілий, не вмів нічого більше сказати.

— Но, скажеш мені, де властиво твоя біда, чи ні? — грізно крикнув пан.

— Га, паночку, найбільша моя біда тота, що я на світ народився.

— Так? То ти будеш блюзнити пану богу? Кладіть його, хлопці, і валіть йому решту, кілька ще там йому належиться, а крім того, десять київ в додатку, нехай не ображує пана-бога.

Відійшов пан, а мужик, нічого більше не кажучи, сам положився на тоці, щоб відібрати решту своєї "заслуженої кари"...

II

А пан тим часом ішов далше і думав. Любив думати сей пан.

— Бреше, шельма хлоп! Дурне слово винайшов, щоб покрити власне недбальство, лінивство і глупоту. Хто працює, той має. Хто сповняє свої обов'язки, той має чисте сумління. Хто рано встає, тому пан-біг дає.

Гарно думав пан і розумно, забув лише, що він сам не працював, а мав, не сповняв жадних обов'язків, а чув себе найспокійнішим на світі, а рано вставати ще змалечку не любив страшенно.

— Але я їх відучу від того! — говорив він далше сам до себе. — Не позволю більше говорити такі дурні слова, або нехай мені покажуть тоту біду, нехай її сам побачу, сам зазнаю. Доки сего не буде, ні за що в світі не повірю, що вона є на світі. Адже ж я бачу, і чую, і розумію, як бог приказав, так самісінько, як кожний чоловік, як кожний мужик. Так само бачу сонце, блакить неба, зелень дерев, чую піяння когута і лускіт ціпів, усе так само. Для чого ж він каже, що всюди бачить біду, а я ніде не бачу її? Бреше лайдак, та й годі.

Розумний був пан, в школах учився, не вірив тому, що пан-біг уліпив шляхтича з іншої глини, як мужика, тож і зовсім розумно міркував, що коли однакові очі, то й бачити мусять однаково.

Власне, йшов пан стежкою через величезний овочевий сад, коли нагло перед ним з криком перебіг обдертий сільський хлопчина, а за ним щосили гнав старий, кривий на одну ногу садівник, махаючи суковатим костуром. Хлопчина, придержуючи лівою рукою капелюх на голові, а правою махаючи, як веслом, скочив через рів, видряпався на пліт і, мов грушка, покотився з нього на другий бік. Був би садівник, може догнав і зловив його на плоті, але, сарака, не зміг перескочити рова, розігнався в своїм запалі і, замість на другий бік, ляпнув у саму середину рова, по коліна в болото.

— Що тут діється? — крикнув пан, станувши над берегом рова, з котрого насилу старався вилізти старий садівник.

— Ет, ясний пане, — стогнав старий, — біда моя з тими хлопчиськами. Лише відвернуся, зараз один з того, другий з другого боку до саду закрадається, яблука краде.

Пан стояв і грізно поглядав на нього.

— Біда, кажеш? Що то значить біда?

Садівник подивився на пана не мудріше від мужика.

— Біда, ясний пане, то... то... то біда та й по всьому.

— Не кпи собі з мене, старий дурню, кажи докладно, а коли ні, то ще нині прожену тебе зі служби.

— А нехай бог боронить, ясний пане! — крикнув старий. — А де ж би я подівся на світі? Я у небіжчика старого пана...

— Дуби смалені плетеш, — перебив пан, — не про те питаю! Кажи, знаєш біду?

— А хто ж її не знає, ясний пане?

— Ти за себе відповідай, а не за хтось! Знаєш її? Що вона за одна? Як виглядає?

Старий з зачудованням поглянув на пана. В голові йому майнула думка, чи пан буває не вдурів?

— А як же має виглядати, прошу ясного пана,— сказав, прижмурюючи повіки. — Подібна до старої баби, в лахманах, боса, голодна і нічим її наситити не можна.

Розгнівався пан на такий невчасний жарт.

— Що ж ти, блазню, думаєш, що я дурень такий, як ти, і плетеш мені дурниці. Хочу її видіти, хочу з нею познайомитися.

— Не дай того боже ясному панові,— скрикнув старий.

— Не плети нісенітниць,— крикнув пан,— коли я хочу! Або мені покажеш її ще нині, або не маєш у мене місця.

— Та відки ж я її візьму?

— Звідтам, де вона є. Таж ти її знаєш!

— Мій боже, вона є всюди, і кождий її бачить, а хто її не бачить, той щасливий у бога, того вже так пан-біг сотворив, щоб усе лише добре і гарне на світі бачив, а біди ні. Ясний пане! Най пан бога не ображує і не викликає вовка з лісу!

Але пан уже не слухав тої просьби і, відходячи, крикнув до старого:

— Ще нині хочу бачити її. А коли мені не покажеш, то щоб завтра і сліду твого в моїх добрах не було.

Старий стояв мов оголомшений. От так маєш! За тридцятилітню вірну службу така заплата. Для якоїсь панської примхи він мусить на старі літа тратити кусник хліба. І що такого сталося панові? Яке лихо підшепнуло йому тоту нещасну гадку про біду? Старий думав і ні до чого не міг додуматися.

III

Повертаючи до свого двора, побачив пан на подвір'ї купу старостинських посіпак, і гайдуків, і міських поліцаїв, що вели двох людей, зв'язаних, обдертих і покровавлених.

— Що то за люди і куди їх ведете? — запитав пан.

— То розбійники і розбишаки, напали на одного купця і ограбували його в лісі, аж ось ми зловили їх.

— Ми невинні люди,— благальним голосом закликали ув'язнені,— ми йшли супокійно дорогою, коли вони зловили нас. Біда вигнала нас із хати, біда ввигнала ще в гіршу біду.

Як опарений скочив пан, почувши ті слова.

— Брешете! — крикнув. — Та біда, про котру говорите, то ваша власна вина. Не вірте їм, слуги закону! Кілько раз із уст таких лайдаків чув я слово "біда", стільки раз переконувався, що вони закривають тим словом власну вину.

— Ми прийшли до ясного пана, щоб нам пан дозволили умістити їх через ніч у безпечнім місці, поки завтра поведемо їх до міста,— сказав

начальник посіпак. — А тим часом можна й перевести з ними слідство, як належиться.

— Радю сповняю ваше бажання і прошу всіх на нічліг. І на слідство також позволяю.

І пан прикликав своїх гайдуків, щоб були до помочі при слідстві з арештованими. Коли ті не хотіли добровільно признатися до сповненого злочину, принесли панські слуги розпалені шини, котрі приложено до стіп ув'язнених і держано доти, доки не призналися. Потому, стогнучи, зі спаленими підшвами, вони були вкинені до пустого мурованого шпихліра. А пан, утішений своїм щасливим здогадом, пішов до покоїв.

"Так є,— думав він. — Ті люди, мов діти: кажуть, що биті, а не кажуть, за що. Наслідки власної своєї вини і підлоти називають бідою. Бажають спастися від неї, а не позбуваються своїх блудів. Відтепер маю певну міру в руці, маю ключ до пізнання людської вдачі. Хто каже, що йому біда, у того або сумління нечисте, або голова немудра. Тою мірою буду їх мірити і всім покажу, що добре на тім вийду. А передовсім із моїх слуг не стерплю ані одного у себе, котрий заїкнеться про біду".

І пішов пан до касієра, що, похилений, числив і числив при світлі лойової свічки.

— Ну, що ж там у тебе, мосьпане? — спитав пан.

— Біда, ясний пане, в тім місяці доходи не покривають видатків.

— А, так? — сказав пан, червоніючи з гніву. — Добре, завтра віддаси мені, мосьпане, касу і книги, не маєш у мене більше місця.

— Але ж, ясний пане,— простогнав касієр, блідніючи цілий як хустка. Пан, одначе, не слухав. Ішов на гумна, де гуменний тільки що скінчив перегляд худоби, пригнаної з паші.

— А що ж там, гуменний, як у вас іде? — запитав пан.

— Біда, ясний пане, десь пастух у лісі дві корови згубив.

— Здаси завтра свою службу іншому, я більше не потребую твоєї служби.

— Але, ясний пане! — йойкнув гуменний, мов громом поражений, але пан був уже далеко. Там конюший доглядав, як поєно з дубових відер панські цугові коні.

— А що там, пане конюший? — крикнув здалека пан.

— Та біда, ясний пане, буланний огерик зломив ногу.

— Там до чорта! — крикнув пан. — Прийдеш мені завтра до обрахунку, не маєш у мене більше служби.

Конюший станув, мов обмитий зимною водою, і м'яв у руці здоймлений капелюх, але не сказав ані слова. Тим часом пан ішов уже напроти польового, котрий вертав з поля.

— Ну, що там у полі? — запитав його коротко.

— Біда, ясний пане, вчорашній град виток нам лан вівса під лісом.

— Не маєш, аспан, відзавтра в мене служби! — ревнув пан і, як біснуватий, побіг далше. Напроти нього, поважно ступаючи і оглядаючися довкола, йшов головний завідатель панських посіlostей, чоловік хоч із шляхетським гербом, але з жидівською душею. Тримав він цілу службу в кліщах, пильнував усього, запобігав і щадив, знаючи, що, чим більше буде на купі, тим більше можна з тої купи взяти для себе, не лишаючи ані сліду, ані підозріння. І тепер, власне, він обчислював, що в

минувшим місяці приросло для його кишені і до якої суми заокруглиться збита вже кабза, за котру думав вкортці набути одно з гарних дібр у близькім сусідстві.

— Ну і що ж там, пане брате? — сказав до нього пан.

— Все добре, ясний пане,— усміхаючися, сказав завідатель.

Аж зітхнув пан, аж на серці йому полегшало. Вічна біда, від котрої зачинали свої відповіді найстарші й ніби найвірніші слуги його вітця, зачала наповняти його перестрахом. Зачинав чути себе окруженим злодіями, розбишаками й опришками. Тож незвичайно урадувався, подибавши хоч одного чесного чоловіка, у котрого сумління чисте, котрий не мав потреби своїх провин або лінивства покривати тим глупим і безбожним виразом "біда". Щиро стиснув пан руку вірного слуги і приятеля і, приязно з ним розмовляючи, пішов додому.

IV

Була ніч, чудова, тиха, ясна і тепла липнева ніч. Не клеїв сон панських повік, і дивні якісь думки снувалися в голові. Встав пан, надів на себе легкий полотняний плащ і вийшов з покою. Йдучи коридором до головних дверей і переходячи побіч кімнаток, де жили старші офіціалісти, він чув якийсь глухий плач у покої старого садівника, конюшого і польового. Кождий із них був сам зі своєю гризотою, жаден, може, не знав, що така сама доля спіткала й інших, крім нього. Кождий, може, крив перед іншими свій біль, щоб тепер, у темній самоті, тим сильніше почувати його урази. Стидно якось і негарно зробилося панові на душі; як злочинець, гонений голосом власного сумління, утікав він здовж темного коридора, стиха відімкнув входові двері і вийшов на подвір'я.

Ясно було як удень. Не оглядаючися поза себе, йшов пан зразу скоро, а потім чимраз поволіше і не глядів, куди йде. Йшов і думав, а радше півголосом рюзмовляв сам з собою.

— Мав же би я помилятися? Мала ж би сеся біда бути чимось правдивим, дотикальним, сильнішим від людей, що панує над ними помимо їх волі? Але в такому разі мусив би я щось знати про неї. Кільканадцять літ посвятив я науці, пізнаванню минувшини, теперішності і оточуючої нас природи, а про біду як про щось дотикальне я не чув. Та й тепер, хоч і як напружую свою думку, ніде не можу добачити її. В природі є порядок і гармонія всіх речей, певні, незмінні закони, але біди ніякої нема. І поміж людьми є також певна гармонія, порядок, усвячений законом і переказами бувальщини, але й тут нема біди як якогось відрубного закону, як видимого явища. Ні, моя правда: біда — то лише прикриття нездібності або нечистого сумління.

— Неправда,— відізвався лагідний, але певний голос тут же обік нього. Без особливого страху або зачудування оглянувся пан, бо ж прецінь не було чого страхатися, він був на своїм подвір'ї, а ніч була така ясна. Обік нього нечутними кроками йшов парубок, убраний в легкий, повіваючий плащ, з ясным лицем і ясным, на рамена розпущеним волоссям. Не злякався пан, ані не зачудувався, побачивши його; так йому якось було любо на душі, як коли би з тим молодим чоловіком знався від найменшої дитини.

— Чому неправда? — запитав пан.

— Є біда поза людською виною і нездібністю,— відповів молодий чоловік.

— Чим докажеш її існування!

— Нащо доказувати, коли можеш її бачити на кождім місці і в кождій хвилі!

— А чому ж я її не бачу і не бачив досі?

— Бо ти глядів оком, узброєним формулками брехливої науки.

— Яким же оком можу побачити її?

— Оком любові і співчуття.

Знову стидно і негарно зробилося панові на душі. Мовчав, потупивши очі в землю.

— Ну, що ж, хочеш бачити її? — запитав його товариш,

— Не знаю, чи потрафлю,— несміло відповів пан.

— Знаю, що так, як тепер єси, не потрафиш. Не маєш розвиненого того змислу, що робить здібним бачити таку появу. Але скажи, чи хочеш, щоб я тобі в тім напрямі отворив очі?

— Хочу,— крикнув радісно пан.

— Не тішся тим! Хто більше бачить, той більше чує, а хто більше чує, той більше терпить. Упереджаю тебе, отже, що се справа зовсім неприємна і не цілком безпечна.

Задумався пан, нарешті відповів:

— Дві бувають підстави людського щастя — розум і маєток. Коли сей новий змисл не ослабить у мні ані одного, ані другого, то що ж злого може мені статися?

— Не тільки не ослабить, але зміцнить, заострить іще. Тож хочеш, щоб я отворив тобі очі любові і співчуття?

— Хочу.

— Ну, то ходи зі мною.

— Куди?

— До хати твого підданого, того мужика, котрого ти нині киями велів навчати, що нема біди.

— Добре, піду за тобою,— сказав пан, хоча чув, як якась холодна дроз пробігала йому по тілі.

V

Дрімає в сумерку вбога мужицька хата. Сумовито миготить з маленьких вікон жовтаве світло каганця. На твердій брудній постелі лежить поживклий кістяк, стогнучий, з розпаленими від гарячки очима,— се жінка мужикова. На печі, овінений в брудні лахмани, стогне другий кістяк,— се дитина, що ось-ось догорає. А на лаві під вікном, без жадної постелі, тільки кулак під голову підложивши, лежить господар і також стогне з болю по одержаних киях. В хатчині пусто, чорно, чути відразливий, сопух нужди і занедбання, гнилих і виплюваних легких, передучора вареної і запліснілої капусти і разового квасного хліба.

Плачливо скригнули двері, ясніше якось зробилося в хатині; увійшов пан в товаристві незнайомого парубка. Ніхто не чув їх і не відізався до них.

— Поглянь на те мешкання і представ собі, що тут цілий вік мусять жити і вмирати люди, брати твої,— сказав парубок.

— Що ж, годі всім жити в палацах, хтось і в хатчині мусить,— відповів пан.

— Але представ собі, яке то мусить бути те життя! — сказав молодець.

— Таке, на яке заслугоють,— відповів пан.

— Поглянь на отсю невісту, на її висохле, як скіпа, тіло.

— Знаю її віддавна. Була пиячкою і неробою, тепер умирає на сухоти,
— річ зовсім природна.

— Поглянь на отсього вітця, на його тверді, спрацьовані руки, на його лице, сей живий образ терпіння і глухого супокою.

— Те, те, те, худобина і нічого більше. Таку худобу завсіди треба держати на ланцюзі і під батогом, бо інакше буде кидатися і гризти людей.

— Але подумай: яка ж то страшна доля засуджує одних на те, щоб були худобою, щоб їх держано під батогом і на ланцюгах, а других на те, щоб жили в палацах і філософували про свободу і ублагогороднення?

— Що ж в тім дивного? На гною цвіт виростає. Щоб цвіт зацвів, мусить мати під собою підстілку, що, сама гниючи, достарчає цвітам життєвих соків.

— Але яка ж ціль тих цвітів. Пощо ж їх? Для чого та підстілка мусить гнити для їх пожив?

— Розвій думок і ідеалів — се найвища мета людськості, се цвіт її існування.

— Але пощо ж тих думок, коли для їх розвою дев'ять десятих людськості має бути гнилою підстілкою? Яка вартість тої думки? Для кого вона має служити?

— Для себе самої. Думка сама для себе мета, ній самій лежить її вартість.

— Дитиняча забавка,— гірко промовив молодий чоловік,— пересипування піску з одної купки на другу. Але ні, коли ти розумний чоловік, то мушиш сам не вірити в те, що ти сказав. Не людськість існує для плекання думки, але плекає думку для себе, для своєї користі.

— Що ж, нехай і так буде,— сказав пан,— але і в таким разі тільки той може користати з неї, хто думає.

— Хоча з тої, як кажеш, підстілки тягне живучі соки?— відповів молодий чоловік.

— Що ж, коли цвіт для гнилої підстілки зречеться цвісти, то ані сам не зацвіте, ані підстілці не допоможе. Ліпше з нагромаджених скарбів думки користати малому числу думаючих, ніж кинути їх у пропасть забуття для того лише, що більшість із тих скарбів не може користати.

— Не може, кажеш? А пробували ви коли давати їй ту можливість? А для чого так пильно стережете тих скарбів, окружаєте їх таким штучним валом, аби заборонити до них приступу негідним?

— Бо хлопство — то дитя, а думка — то огонь. Дитя з огню не скористає, а хату запалить.

— Але дитя, котрому навіки забороните уживати огню, може вирости на чоловіка дикого, на двоногого звіра і нічого більше.

— Що ж я на се пораджу? — сказав пан, здвигаючи раменами. — Чи на те лише ти завів мене до сеї вонючої нори, щоб мені сказати отсе? Не думай, що ти сказав мені щось нове. А особливо не думай, що тим отвориш мені очі любові і співчуття.

— Цілком нічого подібного не думаю,— відповів молодий чоловік. — Я тільки силувався домацатися в тобі живої душі — і не міг. Я зважив тебе на вазі і переконався, що ти занадто легкий. А до тої хати ввійшов ти

лише на те, щоб із неї не вийти більше. Вона має бути для тебе школою, найвищим університетом. Тут маєш побрати остатню, найвищу науку людськості, якої не дали тобі заграничні університети.

Пан усміхнувся на ті слова з погордою. Але молодий чоловік наблизився до простертого на лаві хлопа, взяв його за груди і підніс легко, як пірце. Потому, все ще сонного, поставив побіч пана і сказав:

— Придивись йому добре!

— Обридлива худоба,— здригнувся пан.

— Знай же, що від сеї хвилі ти будеш ним, вид і стан його візьмеш на себе, а він на твоїм місці засяде.

І, сказавши ті слова, молодий чоловік п'ястуком, як величезним молотом, ударив пана в груди. Йойкнув пан у страшеннім болю і впав горілиць без тями. В тій хвилі погас каганець, що стояв на припічку, і в хаті зробилося зовсім темно і тихо, як у гробі.

VI

Вже починало дніти, коли пан пробудився зі свого важкого зомління. Сутінь стояла довкола. Отуманений, він лежав іще і помалу почав пригадувати. Темні спомини якихось страшних снів миготіли в його душі. Підвів голову, щоб оглянутися довкола, та нічого не міг побачити, крім тісної, сірої квадратної шпари над своєю головою — маленького віконця хлопської хати. Опустив голову і вдарився о тверду, холодну землю. І нараз почув холод у цілім тілі і біль, утому і непевність, помішану зі страхом, як чоловік, що будиться з летаргії — в темнім, і тіснім гробі.

Втім, якийсь голос перервав гробову тишину, голос страшний, хоча ледве чутний; тихий, остатній стогін конаючого в тяжких болях, стогін, у

якім ще раз проблиснуло ціле життя, повне терпіння, болів і глухої розпуки.

— Грицю! Грицю! — кликав сей голос остатнім зусиллям перегнутих і виплюваних легких.

Якась невияснена сила попхнула пана. В одній секунді зірвався з твердої своєї постелі, щоб бігти на сей поклик. Як шалений, оглядався довкола, пригадував щось, але нічого виразно не міг пригадати. Перед собою бачив велику глиняну піч з розваленими челюстями і надбитим глиняним горшком, бачив брудні, глиною помазані стіни і малі віконця, бачив дерев'яну полицю з мисками. Все те бачив при слабім блиску сходового сонця, що продирався крізь мутні шиби, але все те видавалося йому сном, страшним, гарячковим приви́дом. Правою рукою вхопив себе за ліву руку, щоб переконатися, чи то сон, чи ява,— але нараз задрижав, діткнувшись власного тіла. Йому видалося, що діткнувся чогось чужого. Рука була груба, зчорніла від гною і ціпа, порепана, повна шрамів і бородазок. Підніс її до світла — страх страшенний! Підніс другу — друга ще гірша. Поглянув на себе — на нім була нужденна хлопська полотнянка, а під нею груба, зрібна сорочка, перев'язана ликом замість пояса.

Знов голос, страшніший від першого. Зразу ніби початок якоїсь глибокої і болючої щикавки, а потому кашель, сухий, довгий, невтишимий, що рвав груди і запирав дух, стискав серце слухача залізними кліщами.

Грім, котрий ударив о десять кроків від нього, не був би його так перестрашив, як той страшний кашель, що розливався цілою каскадою проразливих голосів, переходив у свист, у глибоке харкотання, переставав і наново повертав, і здавалося, що кінця не буде мати. Під вражінням тих тонів пан стояв насеред хати як остовпілий, не важучися навіть звернути очей у той бік, відки виходили вони.

Врешті кашель утих. І звільна, ніби пертий якоюсь непоборною силою, пан обернув очі в той бік. Ціле його єство тремтіло, він чув, що мусить побачити щось страшне, щось таке, чого ще ніколи в своїм житті не бачив. Та коли його погляд упав на пожовклий, дрижачий в передсмертних судорогах кістяк невісти, напівголий, відкритий з брудної плахти, зі спраглими устами і палаючими від гарячки очима, у нього вернула пам'ять. Згадав усе: де він, і хто його тут завів, і пощо? Згадав, що бачив сесю невісту вчора, пригадав навіть свої дикі, немилосердні слова: "Була пиячка і нероба, а тепер умирає на сухоти",— але всі ті згадки, хоч ясні, виразні й логічно з собою пов'язані, видалися йому чимось так далеким, так давнім, що зір його душі, ніби через величезний темний яр, заледве сягав до них, на тамтой бік. Між тим, що було вчора, і тим, що є нині, лежала велика, неперебута, холодом зіваюча пропасть. Що було на її дні — він не бачив і не пробував навіть відгадати; здавалося, що хтось навіки заборонив йому заглядати на дно тої пропасті. А прецінь в нутрі своїм він чув, що він той сам, що був учора, що має той сам засіб відомостей і поглядів. Лише в серці своїм чув зміну. Здавалося, що там нараз хтось розпанахав якусь заслону, поза якою зразу відкрився цілий новий світ, якого він досі ще не бачив. Якесь дивне, всепроникливе світло поплило з того нового світу і наповнило цілу його істоту. Не було се світло тихе, погідне, що визиває усміх радості або мрії чутливої туги, але якесь палке, дошкульне світло, що болюче тремтіло по нервах, болюче шарпало ціле його єство, попихало до стражденного походу по якійсь тяжкій, тернистій дорозі.

І, власне, в тім сердечнім ясновидженні було те страшне, що він побачив тепер в лиці, в очах, в постаті конаючого кістяка невісти, а чого не бачив учора. Ціле її життя, ціле пасмо терпінь, унижень і недостатків, що зложилися на те, щоб із гарної, веселої, живої дівчини зробити те, що тут лежало, стогнало і вилося в болю перед ним на нужденній берлозі,— все те ясно в одній хвилі стануло перед очима його душі. Він знав її віддавна, від дитинства. Отець його взяв її з села до двора, щоб няньчила його сина. Її кругле, рум'яне, усміхнене лице з чорними, як терен, очима — се перша виразна згадка з його дитинячого віку. Довгі, тужливі пісні, що вона співала тихим, але звучним голосом, колисали його до сну,

уносили на рожевих хвилях у якусь чудову, зачаровану країну, повну світла, зелені і запаху. До неї било його дитяче серце першим щирим прив'язанням, бо матері своєї він цілком не знав і не пам'ятав — умерла в тиждень по його народженні.

І нараз якийсь нечутний вихор перелетів могучими крилами понад його вітцівською палатою. Ганна посумніла і почала украдкой плакати по кутах. Хоча очевидно старалася, щоб панич не бачив її сліз, та панич бачив їх часто. Чував якісь живі розмови вітця з Ганною, по котрих вона виходила з покою з червоним від сліз лицем. Врешті, зачудувався немало, коли Ганна зчезла з палати. Тихцем видано її замуж за пастуха Гриця і виправлено до села, з часом погнано й на панщину. Панич мав тоді вже вісім літ і не потребував няньки. Цікавий був, що сталося з Ганною, але не смів питати про се вітця. Тільки услужний Олекса, новий двірський пастух, розповів йому все так докладно і з такими смішними додатками, що панич посміявся немало і забув про Ганну.

Швидко по весіллі вона захорувала і вродила синка. Коли прийшла до здоров'я, погнали її враз із мужем на панський лан. Положила дитину до кобелі і пішла. Клала її разом з кобелем у борозду і обставляла довкола снопами, аби лежала в тіні. Жиючи вісім літ у дворі, відвикла від тяжкої праці; жала кепсько, поволі і мучилася при тім дуже. Польовий, котрий віддавна мав її на оці, тепер, коли була жінкою другого, дуже часто заохочував її до праці ударами канчука; жала, поливаючи сльозами колосся. Польовий не пускав її до дитини, яка плакала в кобілці дорозпуку і рвала своїм голосом її материнське серце. Муж її не любив, дитину її ненавидів і, коли прийшла зморена і освягла, докучав їй тим, чому не була винна, або бив її за леда слово. Так плили її літа, ті молоді літа, котрі в житті чоловіка звичайно бувають райським огородом серед нужденних піль і пустирів.

За два роки почорніла, висохла, збридла так, що годі було пізнати її. Погасли живі іскорки в її очах, сміх утік і з уст. Почала напиватися. Такою бачив її не раз панич, коли вернув зі шкіл на вакації. На панщині співала розпусні пісні, сміялася, відбираючи удари канчуками, а відбирала їх

немало, хоч польовий уже без гніву і завзяття підганяв її, чи то махнувши на неї рукою, чи то з іншої якоїсь причини, про котру йшли голосні бесіди в селі і в дворі.

Бачив також панич її дитину, тоту нещасну, опущену і занедбану дитину. Лазила довкола хати, брудна, замурзана, в одній сорочині, обливаній щодень борщем і посипуваній порохом, лазила, то плачучи жалібно з голоду, то знову муркотячи щось собі і співаючи підносом та з подивом і страхом витріщаючи свої великі, гарні, сині оченята на кожного прохожого. Яким глибоким болем проймає тепер ще панське серце сама згадка про ті очі, такі подібні до його власних! Живо, з убійчим упором стає перед ним думка: "Адже ж се був мій брат! Де він тепер? Що з ним сталося?"

— А, знаю! — відповів сам собі на те питання з тою самою поражаючою ясністю. — Там він на печі лежить, я бачив його вчора! Знаю, знаю,— додав, згадуючи його історію. Коли дійшов до десяти літ, узято його до двора за підпасича. Пас телята, тому корови в лісі, а коли раз погубив худобу і вернув з одним лише батогом до двора, кóпнув його розгніваний завідатель у груди чоботом так, що відразу почав плювати кров'ю, а потому казав його ще висікти канчуками. Не встав від того дня, — отець і мати понесли його з плачем на ношах до хати. То було перед двома роками.

І пан в одну мить скочив на припічок і поглянув у темний кут на великій глиняній печі. Під брудними шматами лежав там другий кістяк посеред убійчо смердючого повітря. Лице подовгасте, висохле, віддавна немите, лише очі, великі, сині, майже зовсім уже вигаслі, недвижно поглядали на стелю. Ані голосу, ані стогнання не було чути, лише рідкий, тяжкий віддих підносив груди. Ноги були вже холодні. Очевидна річ, що остатня іскра життя ледве вже тліла в тім до решти виссанім тілі.

— То твій брат! — крикнуло щось внутрі у пана так голосно, що він перелякався того свого власного, внутрішнього голосу.

І, відчуваючи серцем усе те, що ті люди перетерпіли в своїм житті, відчуваючи як близький, як коли би вони були частиною його самого, він почув, як холодний піт краплями виступав на його чолі. Тільки тепер він пізнав, що єсть біда, пізнав, що вона таке. Не сам біль тілесний, не гризота сумління, не знеохота, безнадійність і розпука, але все разом — ті рухи хробака, настоптаного ногою, те ламання і нидіння живої людини під важкими колесами суспільної несправедливості.

— Боже мій! Досить, досить того виду! — зойкнув пан з глибини душі і кинувся до конаючої невісти, яка знов почала кашляти.

VII

Довга тінь закрила віконце; дерев'яним костуром застукано о шибу.

— Гей, Грицьку, ти ще дома? — кликав знадвору голос отамана.

— Дома,— відповів пан.

— Збирай же ся на панське, сіно возити!

— Не можу,— відповів пан.— Жінка моя конає, дитина вмирає.

— Покидай їх, нема часу! — крикнув отаман.

— Як же ж покидати близьких смерті?

— До сто чортів,— крикнув отаман,— нехай і без тебе здихають, а ти йди! Пам'ятай, що як другий раз тут прийду, щоб я тебе вже не застав!

Отаман пішов, а пан стояв коло вмираючої, як оголомшений, дивуючися сам собі, в який спосіб він назвав її своєю жінкою, для чого відізався на поклик "Грицьку", для чого не дав отаманові пізнати себе

яко пан. Стояв так довгу хвилю, подав води хорій, поправив лахмани на хлопцеві, що вже ледве дихав, хотів ще щось робити, сам не знаючи, що має робити, коли втім скрипнули двері і ввійшов отаман.

— Ти ще тут? — крикнув він замість поздоровлення.

— Але ж... Але ж...— простогнав пан, чуючи, що дрижить перед своїм власним слугою.

— Я тобі казав, лайдаку, йди! — крикнув отаман і щосили вдарив його костуром по плечах, потому вхопив за волосся і поволік від постелі до сіней. Пан ішов, як неживий, ані не думав супротивлятися.

— Бери шапку і вила! — крикнув отаман і, вдаривши його в карк так, що йому аж свічки в очах засвітилися, попхнув його вперед себе.

— Грицю! Грицю! — почувся з нутра хати протяжний, жалібний голос.

— Марш, нехай здихає стерво! — крикнув отаман.

Похиливши голову, як віл під обух, з вилами і граблями на плечах пан вийшов на вулицю.

Вулиця була пуста. Сонце вже високо підійшло. Очевидно, всі вже пішли на панське — він був остатній. Почав бігти, гнаний якимось глухим звірячим страхом і прокльонами отамана, а в душі його ненастанно лунав страшний кашель і крик конаючої: "Грицю! Грицю!"

На луці вже кипіла робота, шелестіли вила, обертаючи сіно, ішли розмови, жарти, чулися навіть співанки. Завідатель ходив по луці, розставлені гайдуки з канчуками пильнували працюючих і підганяли лінивих.

— Га, прецінь і сей кум іде! — крикнув завідатель, побачивши пана. — Вітайте, куме! Ви, певно, ще не по сніданю! Гей, хлопці, дайте-но йому сніданє як належиться!

В одній хвилі гайдуки кинулися на пана і повалили його на землю. Один сів йому на голові, другий на ногах, а два почали молотити канчуками. Завідатель сміявся і похвалив їх зручність.

— Ну, а тепер, покріпившись, марш до роботи! — сказав весело завідатель. Пан мовчки взявся до праці. Не думав ні про що, добував останків сил, щоби зрівнятися з іншими, але не міг.

— Е, як бачу, куме, ви нині не в гуморі! — крикнув над ним пан завідатель і скропив його канчуком. — Скорше, скорше!

Спотілий, змучений, ледве живий, грабав пан сіно, нічого не мовляючи, нічого не думаючи, як машина. Одне лише слово повторяв, те саме, що ще вчора здавалося йому підлою брехнею, а нині набрало для нього так величезного значення:

— Біда! Біда! Біда!

А коли врешті, в хвилі найвищого змучення, пан думав, що тут упаде без духу посеред луки і не встане більше, коли вже руки, ноги і груди рішуче відмовляли служби, завідатель крикнув нараз:

— Досить, ідіть їсти!

Самі випали з рук панових граблі, самі опустилися руки, він усів на тім місці, де стояв, і не говорив нічого, лише віддихав і шептав:

— Боже, чи ще не досить?

Кілька селян зблизилися до нього, розпитуючи про жінку і дитину. Пан мовчав, хмарний. Зрозуміли його і, киваючи головами, шепотіли:

— Со духи праведними упокой їх, господи!

Якась милосердна душа ввіткнула йому в руку кусник чорного разового хліба, печеного з помішаних останків муки житньої, ячмінної, вівсяної і стоколоси. Пан був голодний, то й, не надумуючися, почав гризти той твердий хліб. І разом з хлібом якесь огірчення, обезсилення й роздраження опанувало його. Досі він неясно якось представляв собі своє положення і вірив, що все те або страшний сон, або лише хвилева проба долі, кара за його твердий упір, і що леда хвиля якимось чудом усе зміниться і він верне на своє давнє місце. Але, коли попоїв хлопського хліба, що каменем заляг у його жолудку, та віра почала розпливатися в нівіщо, і він почав розуміти, що те, що сталося вчора, вже не відстанеться ніколи... "А до тої хати ввійшов ти на те, щоб більше не вийти з неї", — пригадалися йому слова дивного молодця, і він похилив голову, як засуджений злочинець, і сидів у німім остовпінні.

Не жаль йому було за минушиною, та проте теперішність боліла його ненастанно, тягом, як болить хробачливий зуб. Нараз здригнувся і напружив слух. Тут же за ним на копиці сіна сидів завідатель, занятий живою розмовою з завідателем сусіднього маєтку, який перед хвилиєю приїхав на коні. Говорили по-німецьки, очевидно не боячися, щоб їх хтось підслухав, і знаючи, що жаден мужик по-німецьки не розуміє.

— Коли ж купуєте те село? — питав чужий завідатель місцевого.

— Перед новим роком тяжко буде.

— Ов, а то чому? Прецінь здавалося мені, що капіталу вам не забракне.

— В тім-то й клопіт, що не стає ще двох тисяч до заплати з контракту.

— Через літо і осінь, певно, заощадите таку суму.

— А, розуміється. Урожаї маємо гарні, сіно також гарне. Можна буде продати сто кірців пшениці для себе, ну, і сіна півстирти можна буде на моє нове господарство відставити. Я вже з властителем умовився.

— Ну, то для чого ж хочете зволікати до нового року?

— Бо то, бачите, в тім сільці нема лісу з будівляним деревом, а тут узимі зачнуть рубати, то можна буде яких двісті сосен для себе відложити. Прецінь знаєте, як там усі будинки занедбані.

— А так, бажаю вам поводження. Дай боже щасливо дійти до цілі! А що ж пан?

— А що ж би? Знаєте, як то кажуть: добре дуріти, коли приступає. Виріс в достатках і розкошах і, хоч про господарство не має поняття, уважає себе бог знає яким господарем, бо все йому ведеться. Цікавий я, як то йому буде вестися без мене. З великої розкоші забажав нарешті побачити біду і вчора мало що весь дім не перевернув догори ногами, найстарших слуг зі служби понаганяв.

— За що?

— Від кого лише почув слово "біда", зараз жадав, щоб йому показав тоту біду.

— Ха, ха, ха!

— А коли ні — марш зі служби! Ледве нині його упросили, щоб змилюсердився над людьми.

— То диво!

— Дурний він, дурний, думає, що як дотепер було йому добре, так і навіки буде. Гей, пізнає він ще біду, аж йому вухами наллється. Ну, а як же з вашими ощадностями?— запитав місцевий завідатель чужого.

— О, мені ще далеко до цілі,— відповів замісцевий. — У мене пан — бита bestія, але проте чоловік до тисячки готовими, крім пенсії, щороку якось назбирає.

Дальше пан не міг слухати розмови тих чесних людців. Майже не тямлячи, що робить, устав, узяв залізні вила і, супокійно зблизившись, з цілої сили всадив їх у груди свого завідателя. Той упав без духу, лише ногами затріпав. Чужий завідатель відскочив і наробив гвалту. Прискочили гайдуки, зв'язали злочинця, а бачачи, що завідатель не жиє, зложили його на ноші і казали мужикам нести до двора, а за трупом вели зв'язаного убійцю.

VIII

"До тяжкої школи віддав єси мене, боже! Впровадив ти мене до тої вищої школи біди і двері затріснув за мною! Чи думав я ще вчора, коли легким кроком виходив з рідного двора, що нині поверну до нього з путами на руках, збитий, в погорді, порівняний з найнижчими і супроти них навіть унижений, бо злочинець. І як же скоро та школа наповнила тіло моє терпінням, а душу розпукою!"

Так думав пан, поступаючи серед гайдуків на подвір'я свого двора. На ганку сидів новий пан,— він знав, хто то був у його власній шкірі, але уста мав замкнені. Побачивши незвичайний похід, вийшов напроति нього.

Поглянувши супокійно, з виразом жалю, на трупа і на винуватого, довго вдивлявся в нього своїми лагідними очима, врешті запитав:

— За що ти вбив мого завідателя?

Пан чув, що в слові "мого" в його голосі тремтіла непевність, і догадався, що й у нового пана, помімо зміненого обличчя, пасмо свідомості свого "я" не перервалося, лиш уста так само були замкнені, як і у нього. І відповів:

— Убив, бо так було треба.

— Що ж він провинив?

— Над нижчими кат, перед вищими брехач, дбав тільки про себе самого.

— Але що ж він тобі зробив?

— Мені? Казав мене бити за спізнання і...

— І що?

Пан мовчав, не міг розповісти розмови з сусіднім завідателем.

Тим часом покликано сторожів закону, які ще відучора пробували в дворі, бо скатовані вчора переступники не могли йти, а підводи годі було дістати. Ті взяли нового злочинця в свої руки.

— За що ти забив завідателя?

— Бо так було треба.

Більше не могли від нього нічого допитатися.

— Чекай, зараз ти нам більше виспіваєш! — сказали і зачали переводити з ним слідство по-свойому. Але, хоч кров бризкала з перев'язаних батоном пальців, хоч розпаленою шиною пообсмалювано йому литки, а намоченими в солі шнурами посічено до крові його плечі,— нічого більше, крім тих слів, не видобуто від нього. Аж над раном по відбутих муках зложено пов'язаних в'язнів на драбинястий віз і повезено до міста. Коли від'їздили з села, загуділи дзвони з сільської дзвіниці на знак, що зараз відбудеться похорон. Час був робучний, отже, піп казав зрана винести на кладовище трупи жінки і сина Грицькового, щоб їх покропити і поховати, поки роса зійде з сіна. При гомоні дзвонів, котрих ніколи не мав уже почути, скатований злочинець заривав перший раз тяжко і болюче. Чув, що серце його тає, що тіло його зламане, що все скінчилося для нього на світі, і не бажав уже нічого більше, як лише спочити побіч своєї няньки і свого братчика.

ІХ

Півроку минуло від того дня, коли через улиці головного міста на гору за містом тягнула величезна юрба народу. Посеред узброєних посіпаків їхав віз, а на ньому, прикований, сидів чоловік, блідий, змучений і перед часом зів'ялий. То був убійця завідателя, засуджений на смерть, котрого, власне, везли до місця, де чекала на нього шибениця.

Він, очевидно, віддавна знав, що його чекає, і не показував тривоги. Здавалося навіть, що бажав смерті; інші знов казали, що то — проста худобина з тупим чуттям і що той супокій — то глупота і ніщо більше.

Побіч провинника стояв піп і говорив йому довго і переконуюче до серця, говорив про скруху, про покуту за гріхи в житті і про справедливість божу, сполучену з безграничним милосердям. Та винуватець, чи то з глупоти, чи з закаменілості не слухав чи не розумів тих наук.

— Дивіть, ані разу не перехреститься! — кричали за ним старі богомолки.— Йди, йди, безбожнику! Чортові запродав ти душу, швидко дістанешся в його пазурі.

— Такого порядного, чесного і приємного чоловіка замордував, і то зовсім без причини, і ані крихти жалю! — говорили інші.

— Знаєте, коли би був показав жаль, то, може, були би йому злагодили кару.

— Е, а я завсіди кажу, що тут, особливо тут, не можна мати найменшої злагоди. Раз хлопіві попусти, то бог знає, на що він відважиться.

Пан слухав тої розмови, але серце його було супокійне, не обурювалося і не бунтувалося. Він розумів, що ті люди не знають, що говорять, і жалував їх.

Нараз почув, що хтось доторкнувся його плеча. Обернув лице і побачив побіч себе того самого юнака, котрий колись запровадив його до хлопської хати. Лице юнака було ясне, променисте. Він сказав:

— Ну, що ж? Перебув єси школу?

— І доходжу до кінця,— додав пан.

— Проба твоя скінчилася. Може, хочеш вернути назад до життя, до свого двора?

— Кинений під колеса суспільної машини, розтрощений і роздавлений, мав би я жити дальше? Ні, не хочу. Бажаю кінця.

— Ну, то до побачення!

Але пан сидів, потонувши в думках, і не чув тих остатніх слів. Надія на життя, на давніше життя, так давно вже щезла з-перед його очей, що в першій хвилі при словах юнака він навіть не міг повірити в її існування, в її можливість. Але зараз у слідуючій хвилі віджили ще давні спомини, з понурої темряви виблисла не знищена любов до життя, і він мимохіть витягнув руки в сторону юнака і крикнув:

— Ах, ні!.. Прости мені!.. Хочу жити! Хочу вернути до того, чим був. Хочу любити, терпіти і боротися!..

Але юнака вже не було при нім, а слова його, незрозумілі і дивні, викликали тільки нові прокляття серед старих богомолук.

— Чорта кличе, щоб його спас... Хоче жити, розбишака!..

— Се ж божевільний! — мовили інші. — І таких людей вішають, замість віддати їх до шпиталю!

— Вовка, чи здорового, чи скаженого, однаково треба вбивати. А в оцьому разі особливо треба дати відстрашливий приклад іншим.

І звільна, як різнобарвиста ріка, посувався величезний похід вулицями, чимраз більше наближаючися до страшного кінця.